

Ո Ր Մ Ո Ր Մ Ե Յ Պ Ե Ս

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ-ՎՐԱՊԱՆ ԵՐԵՐԵՐԻՈՒԹԻՒՆԷ

Գ-Ե ԴՐՈՐԻՑ ՄԷՋ

ՅԱՌԱՀԱՐԱՆԻ ՏԵՂ



պատակ շունիսը պա-
տու հայ-վրա-
կան յարաբե-
րութեանց ամ-
բողջական
պատմութիւնն
հիւսել, այլ սկի-
սի փորձենք ի իրեն
ներսեայ թիւումը-

այն համոտ գաղափար մը տալ այն
խնդրոց մասին, որոնք կը հային Կիրիլոսի,
այս է Վրաց Հայոցմէ բաժնուելու Պատ-
մութեան, զոր մտադիր ենք ուսումնա-
սիրել “Հանդիսիս, յաշորդ թուեցուն մէջ:
— Միջին դարու հայ եկեղ. պատմութեան
այս շրջանն տակաւին ամայի մնացած է,
եւ անտեսուած քննաւէտներէ, թէեւ կայ
առատ ճարակ. ներկայ մեր ուսումնասի-
րութիւնն այս շրջանի կը վերաբերի, հե-
տեւաբար նախափորձն է. իբրեւ այս-
պիսի ջանացինք ընդ միշտ մանր քննու-
թեան ենթարկել այն ամէն զրոյցներն,
որոնք տոհմային մատենագրութեան մէջ
կը գտնուին այս նկատմամբ. եւ որոշել
ճշմարիտն ու ստուր, վաւերականն ու ան-
վաւերականը: Ան այս ունինք աւաջ առ-
ջն ազգային թէ օտար աղբիւրներէ, որ-
չափ կընան մատչելի ըլլալ մեզ: Կը ցաւիմ
որ վրացերէնի անտեղեակ ըլլալով չկրցայ
օգտուիլ վրական աղբիւրներէն. անոնց
օտար լեզուա թարգմանութիւնքն ալ
անհարկն եղաւ ձեռք բերել: Բրոսի
գրութիւնք շատ նկատմամբ հինցած են
այսօրս՝ նորանոր յիշատակարանաց յե-
րեան ելլելով: Այս պակասը կը թողում
լրացնել ռուսահայ վրացագէտներու:

Կասպիական ծովու եւ Եւրասիական Պոնտոսի
մէջ տեղ կը տարածուի ընդարձակ երկրի մը ջրաւետ
եւ արգաւանդ, որուն հիւսիսային սահմաններն կը
ձգին մինչեւ Կասպիական բարձունքը եւ հարաւեւ
արարատեան լեռնաշղթաները: Վրաստան կը կո-
չուի այդ երկիրը հայերէն, բնիկներէն Սաղար-
թուիլը, հինք անուանած են իրերիս. այժմ ծաւ-
նօթ առ հասարակ ոչ-վեր ժողովրդեան Գէորգիա
կամ Գրուդիա անուամբ: Բնակչութիւնն ի հնուց
արդէն յայտնի էր իբրեւ պատերազմաւոր ժողո-
վուրդ. եւ այժմ իսկ կը նկարագրէ զայն բանա-
ստեղծ Գրիգոր Օրբելիան՝ Գոռ պատերազմող,
սպիւն եւ անկեղծ, ծանր օրհասներ կրելէ վերջէն
ալ արի եւ քաջապիսի պողպատի նման: Իւր պատ-
մական անդեալն նոյն եղած է Հայաստանի բախ-
տին հետ:

Սահմանաց մօտաւորութիւնն շատ անգամ
առիթ տուած է երկու ժողովրդոց անձուկ շփման
մէջ մտնելու իրարու հետ, մերթ խաղաղական եւ
մերթ թշնամական յարաբերութեամբ: Այսպիսի
յարաբերութեանց անհարկութեամբք լին երկու
ազգաց ա զրաւոր յիշատակարանք: Երկրէն բնական
գիրքն առիթ տուած է նաեւ մեր հոգի արգայից
ձեռաց տակ երբեմն նահանգ դառնալու եւ հայ
թագաւորական դահլիճ վրայ վրայք բարձրանալու:
Վրաց Տարգիւր կը պատմեն նոյն իսկ թէ այդ
երկրի ժողովրդեան բարբառն ժամանակ մը եղած
է հայերէն:

Սահմանացութեան եւ յաճախակի յա-
րաբերութեան շնորհիւ՝ կրօնական եւ առումնա-
կան նկատմամբ ալ գոյցն ազգեպետութիւն չեն կրած
վերջ Հայոցմէ: Հայք Գ. դարուն Ս. Գրիգորի քա-
րողութեամբք ընդգրկեցին քրիստոնէական կրօնը:
Այդ դարն եղաւ նաեւ դար լուսաւորութեան
Վրաստանի: Հայոց Լուսաւորին ջրաւարանացաւ
չէպատման միայն լուսաւորելով, այլ ուղեք եւ
յաշնոցուց իսկ. քրիստոնէական լուսոյն ճա-
ռագայթները նաեւ գրայի երկիրներն — ի վերջ,
յԱղուան... ասարեւել եւ հնթանոսութեան ազ-
ջամուղ խաւարն փարատել: Որչափ ալ մութ է
Վրաստանի ի քրիստոնէութիւն դարձին պատմու-
թիւնն եւ ազգային դոյցներն այլ եւ այլ գոյնե-
րով կը ներկայացընեն, սակայն երկու ազգաց —
Հայոց եւ Վրաց հնագոյն դրաւր եւ անդիւր աւան-
դութիւններն եւ համոզումն ի նկատի առնելով
չենք կրնար ժխտել այն հաստատութիւնն թէ
Գրիգոր Լուսաւորին եղած է առաջին եւ զլիարար
առաքեալն Վրացի:

1 A. Baumgartner, Die georgische Literatur, Է
գիւր Geschichte der Weltliteratur. I. Freiburg, 1897,
p. 256-58.

2 Տիգր. Պատմ. Բ. 107:

3 Մարթ, Обь единства владѣх армянно-грузинской
философии, Тифлис, 1902. p. 4.

4 Հմմտ. H. Marten, Hecumenie Armenie, Грузини, Або
наша и Алавант сестры Греческой (տ Գիտութիւն
Հայոց, Վրաց, Արեւադ եւ Աղուանից ի ձեռն Ս. Գրի-
գորի), Сантапетерб. 1905. — P. A. Palmieri, La con-
versione ufficiale degli Iberi al ebristianismo, Է Oriens
Christianus. II (1902), p. 130-150, III (1903), p. 148-172.

Մինչև հոս թղլ կու տան յառաջանալ այժմեան քննութիւնը. բայց ասկէ անդին առաջին իսկ քայլին կը յառնեն խոչընդոտներ: Ղլխաւոր դժուարութիւնն կը կայանայ յայնմ թէ որ պատրիարքական աթոռի իրաւասութեան երկարութեան վրաստան: Երեք հակառակ պատասխաններ կը տրուին հարցմանս. վրական հին աւանդութիւն մը՝ միաբան յոյն մասնաւորներու հետ, Անդոնայ՝ իսկ Տարեգիրք՝ Բեռլինի մէջ ամբողջ իրաւական վրաց եկեղեցին. Հայք երեւոյ կաթողիկոսին իրաւասութեան ներքեւ կը ծանշան: Որն է ասկայն ճշմարտար: Առ այս հարկէ մանք քննութեան երկարելու իւրաքանչիւրին պայցոյցները: Վրաստանի գարեին ժամանակը որչափ ալ պէտ պէտ կը նշանակուի դիտուներէ, այսու հետեւ դերք ամեն ալ միաբան են յայնմ թէ անդի ունեցան էր. դարու առաջին քառասունն, ուրեմն ճիշդ այն ժամանակներն, երբ կը գումարուէր Նիկիոյ ժողովն (325): Այս կէտն նշանակալից է առաջիկայ խնդրոյ համար. վրան զի Նիկիոյ ժողովոյն Զ կանոնին մէջ, ուր իւրաքանչիւր պատրիարքութեան իրաւասութեան սահմաններն կը գծուին, Անտիոքայ պատրիարքութեան ներքեւ կը ձգուի նաեւ վրաց եկեղեցին Նսիոյ միւս եկեղեցեաց հետ: Չայս կը թուի հաստատել այն պարագան ալ, որ Դ գարու սկիզբներն վրաստանի առաջին եպիսկոպոսն (Եւստարթեան) Անտիոքէն եկաւ — ինչպէս կը հաստատեն Վերք, թէ եւ կը լռեն աւերակներ, որոնք հակառակ աղայոյն հնազոյն աւանդութեան: Կ. Պոլսոյ կը շանան եկած ցուցըցէ՝ այլ առանց հիման: Վրաց աւանդութիւնն իրենց թիկունք ունին նաեւ յոյն մասնաւորները, զորոնք արհամարհէին արդարեւ յանդիմութիւն կը համարէին. ասոնց վկայութիւններն ի կարգին: Նոյն իսկ եթէ միտ գնենք, վրաց Տարեգիրք մէջ իսկ կրնանք գտնել հետաւոր յիշատակութիւններն այս նկատմամբ: Տարեգիրք այն մասին մէջ ուր վարկանգ առաջնոյ փոխաւոր թագաւորին վրաք կը պատմուի, եւ որ Թ. գարունը գրուած է՝ իրաւոր, ասկայն յիշակալին հաղիւ ծի Դ գարու հնութիւն ունին, կը կարգանք թէ Ե գարու սկիզբը

Կ. Պոլսոյ պատրիարքէն Անտիոքայ պատրիարքին պայպիսի խորքը ուղղուած են. «Ի սկզբն անտի գարնին վրաստանի թ ձեռն կնտ արումն հոսով մայցեւոյ՝ որում անուն հունէ, աստի առաքեցաւ առ ձեզ առաջին եպիսկոպոսն վրաց, վրան պատեալ րազման: Դ րեն մէջ Պարսից եւ Գունաց, եւ այսր իսկ աղագաւ իրքս շարեւեցան ըստ եկեղեցական օրինաց: Գիտեմք իսկ եթէ վրաստան, աղեւջը եւ հիւսիս ընդ իշխանութեան վրան այսր ամբողջ են, որպէս եւ յաւետարանին անդ յոյս տարսին զիրաւունս իւրաքանչիւր ուրուք առաքեալքս... Ապա յիւսնաբեցէ վաղվադակի զերկուս զգոսա, զորս թագաւորն վրաց խնդրեաց եւ զայլ մեծասանս, զորս դուքը ընտրեալք եւ արժանաւորս համորիցիք: Գետ ձեռնադրութեանն այսր առ մեզ սկիզբն, զի եւ զայլ Հնորհո եւ զամենայն կորեւորեն Հնորհոցեմք նոցա,» — Թէ թուղթն անհարապառ է, որուն համաձայն ըստ եկեղեցական, մանաւանդ թէ նոյն իսկ առաքելական օրինաց, Դ գարու սկիզբները վրաստանն Կ. Պոլսոյ ամբողջ իրաւասութեան կը վերաբերէր, ոչ ոք կը տարակուսի. ասկայն նշանակալից է, ըստ որում բաւականապէս կը պատկերէ մեր առջեւ առջեւ հին վրաց կարծիքն: Վրան պի թղթոյն գրութեան ժամանակն է՝ իրնայ պիպիսի ասոն մը, երբ վերք ամենայն զորութեամբ կը շնային ինք զինքնին Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ ցուցնելու ժխտելով Անտիոքայ տակ գտնուելն երբեմն. ասկայն որչափ ալ շնայոյն, չէին տարք միանգամայն հերքել հիներուն աւանդութեանը, թէպէտ պայպիսի վարագուրաւ մը զգոցել փորձէին: Այս կեղծիքը լաւ կը պարզէ Տարեգիրք աւելի հնազոյն հայ խմբագրութիւնն ընդ անուամբ Զուռնէի, ուր այս պատգամաւորութեան (Թղթիկոսնութեան) համար կը գրուի: «Կայսրն եւ պատրիարքն Կ. Պոլսոյ առաքեցին զՊետրոս քահանայ եւ զՊամպիկ կոստանոր» յԱնտիոք (Անտիոք), զի անդ առցեն ձեռնադրութիւն, շէ յէր է, ունին մեծ մէջ: Եւ կատարեալ զնեղիրն՝ ոչ մէջն զնոս ի վեր», — Էւեռնաւար անշնանակ կը մնան Տարեգիրք տողերը. բայց ասից երթարդելով իսկ հայ խմբագրին խօսքերն անհարապառ, զարմանալի կը մնայ միշտ Տարեգիրք գործածած այս տեք. Թեւ կ'ազուի ապացոյցութիւն Կ. Պոլսոյ պատրիարքին բերանը գրուած խօսքերով. ինչ պատմառաւ ի Բիւրջանգն առ ոսո Պատրիարքին հասած հետաւորութիւնը իւրողութիւն թղթով մը յԱնտիոք: Պատասխանն է՝ արժեք տալ՝ հերքումն իւր մէջը ըլլալով: Եւ արդէն Վախտանգայ (Ա. Վախտան) ի է առաքելներով: Այսպէս մինչ անպատասխանի կը մնայ այս ի նպատակ Կ. Պոլսոյ ամբողջ խնդիրն, հակառակ կարծիքն ի նպատակ Անտիոքեան իրաւասութեան հաստատելու համար բայի Զուռնէի օգնութեան ձեռք կը կարկանէ Թեոդորոս Բաղաւամն (Թ. Գար) երբ կը գրէ. «Վսի թէ է ժամանակս Ս. Պատրիարքին օստ արուածային քաղաքին Մեծին Անտիոքայ, Տեսան Պետրոսի, սիւնհոգոսական կանոնաւ (օւօնօրմիա ժոյժօւնի) սահմանեալ իյէ անգ թէ եկեղեցին

1 Իրացոյ նկատմամբ խոսած են այլ եւ այլ տեսակներով H. Matague Բալադեան, Acta Sanctorum Octobris, t. XII, editio altera, Bruxellae, 1884, p. 642-647 (գնեսութեւն վարքս Ս. Նեափորոսի): K. Schultz, Das Martyrium des hl. Abo vom Tiflis, Leipzig 1895, p. 5-6
2 Hefele, Conciliengeschichte. I. p. 388 ff.

3 Յոս վկայաւորութիւնք ա. Բրոսէի Histoire de la Georgie, S. Peterab. 1849. I. p. 118. n. 3: որոնք թէ եւ Թ. գարնէ յառաջ չեն ձգար. ասկայն յոյն մասնաւորաց հետ համապայելելով՝ փրկական չեն կրնար նկատուիլ: Որք նպատակն դուրս է այն խնդիրն թէ յիշուի Եւստարթեան Անտիոքայ եպիսկոպոսն է եկողը, որ կը ժխտուի առ հասարակ ամենէն (Հմմտ. Goussensի հատուածն Theologische Rivue. 1906, p. 85):

4 Brosset, Histoire de la Georgie, I. p. 118-119. եւ Intr. XXXVI-VII. Այս կարծիքն ունին նաեւ վրացի նոր հեղինակներէ ամանք. Հմմտ. Oriens Christianus, II. p. 150, n. 3. — Brossetի փորքն այսու հետեւ կը նշուանից Hist. I. եւ համառոտութեամբ
5 Hist. I, Intr. p. I. եւ ն. — Acta Sanctorum 1884, p. 642.

1 Hist. I. p. 181-2.
2 Գր. Վեռնա. 1884, էջ 90-91.

Վրաց լեռն աղառն եւ ինքնագլուխ, այլ կարգեալ ընդ պատրիարքաւ Անտիոքայ,՝ Այս Պետրոսն, ինչպէս կը դիտէ Բրոսն, պիտի բլլայ Պետրոս Թոմն որ կ'իյնայ ընդ մէջ ամացն 475—488, Հանա գոյն Բագմանին ժԱ դարուն առ Ռոգերիոս (Ռոգեր ըստ Հայ Թարգմ.) արքայն Արխիմիդ կը գրէր ինչորոշ դժբանակաւոր լմանախոյն. «Հին ժամանակ ի վիրս Անտիոքայ պատրիարքն կը խառուէր կաթողիկոս»։ Իսկ իւր ժամանակն այս նաճանքը Կ. Պոլսոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքն կ'առաջուէր Վրաց մարապորիտ՝ Նման ունի նաեւ Եպիփան Սկարպի «Վիրք առաւ յԱնտիոքայ՝ եւ եղեւ ինքնագլուխ կաթողիկոսն նոցա՝ վասն անաստուած տղաքեանց գերութեան»։ Եամնայն գէպս ի նպաստ Բագմանին նշանակալից է Գերոգ Կիւրապոյ լուծութիւնն այս նշանամար, որ մանրեղան ստորագրելով (2—3 դարոց մէջ, առ Մորաւա կամ Փոլսոսն) Իկն զանդական պետութեան մարտապայտութեանց իրաւասութեան սահմաններն, ոչինչ յիշատակութիւն կ'ընէ Վրաց նկատմամբ։ Ժամանակ մը Անտիոքայիցը շնացին ժամանակացի վրացի մասնանագրի Բէ վկայութեամբ ցուցնել թէ Վրաստան ինքն պատրիարքութեան կը վերաբերի դարձեալ 7։ Աոր կը Համապիտի Եղիս Գամանակի մարապորիտ Ծախտան (Tabula), որ Վրաց եպիսկոպոսութիւնը Նետարական կաթողիկոսի ներքեւ զբաւուող նաճանքաց մէջ կը թուէ՝ եւ այն Նաճանքամանց որ Վրաց կաթողիկոսն տաղաւմ Անտիոքայ պատրիարքութիւնն ցայտմ իրեն կը սեպականէ, ըստ վկայութեան Պապոսնի Իսաեկան։ Նոյնպէս յայն իրոք 1470 Անտիոքի Միքայէլ պատրիարք այն Հորվարտակա, որով Իմրիթի կամ արեւմտեան Վրաստանի յատուկ կաթողիկոս առաւ, կը Հաստատէ թէ իրեն ծանօթ է թէ Հին ժամանակներն Վրաստանի կաթողիկոսներն Անտիոքի պատրիարքներն կը Հաստատուէին¹⁰։ Այսչափ արտաքին վկայներ ունենային յետոյ յայտնի կնգծից կը Համարենք Maigneի հետ Վրաց տարեգրաց վկայածներն թէ Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ էին Վիրք ժԱ կամ թէ Ը դարէն յառաջ։

Վիրք, միտ գնելով Ցարեգրաց խօսքերուն, յայտնապէս չեն ուղեր ըսել զայս, այլ մշտնով իմն յայն Հասնիլ կը Գնին. յայսպէս կը պատմեն այլուր¹¹ թէ իրենց գտնուած են ժամանակ մը Անտիոքայ իրաւասութեան ներքեւ, ըստ այս Է դարուն առաջին կիսուն անկախ ինքնագլուխ հրատարակուածն եւ թէ 2. Տիգր. Ժողովոյն մէջ Վրաց մարապորիտն պատրիարքան իրաւունք արուեցաւ Այսչափ Վրաց եկեղեցւոյն Անտիոքայ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեանց հետ յարաբերութեան նկատմամբ. ինչ աղերս ունէր Հայ եկեղեցւոյն հետ։ Նախ քան քննութեան մատչելը աւելորդ չեմ համարիր հոս կցել H. Maigneի խօսքերն, ուր հակիթ կերպով ընդհանուր պատկեր մը կը Գծուի Վրաց եկեղ. հանգանակաց։

«Վրաց այն Հին կարծիքն թէ առաջին եպիսկոպոսն Անտիոքէն եկաւ, անոր համար հնարուած է, որպէս զի Վրաստան, որ քաղկեդոնի իւր կանոնն է. Պոլսոյ պատրիարքութեան կը վերաբերէր, մայր եկեղեցին չբաժնուի, եւ անոր հաւատարիմ մնայ. ապա երբ ճանապարհք փակուեցան եւ Անտիոքի եկեղեցւոյն իշխանութիւնն Նետարակոսութեան պառնաւաւ քայլքայեցաւ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն հակառակէն որ իստօր ամնցաւ, յարեցաւ ինչպէսզանք Թուանց Այս փոփոխութիւնն ուղեւ ուսեալ Ժողովոյց մէջ յառաջ բերին մէկ կողմէն Տիգր. Ժողովոյն առաւ իշխանութիւնն եւ միւս կողմէն իրաց քաղաքական հանգամանքներն, որ Գնդինն եւ Վրացիները ընդդէմ Արաքացոց եւ Թուրքաց յարձակմանց ի հարկէ դառնակից բաւա։ Այսպէս երբ իրաց բերմամբ գեր ի վերջ եկաւ Կ. Պոլսոյ ախտն եւ Վիրք առաւ յարաբերութեան մէջ մասն Բիւզանդականաց հետ, այնուհետեւ Վիրք հայրն թէ մարտիրոս կրնային բերել իրենց հին ապօրուութիւնն + Անտիոքի իրաւասութեան ներքեւ ըլլալն երբ Անտիոքայ իրաւասութեան տակ կը գտնուէր Վրաստան, երբեք իրկով կառավարուեցաւ, յառաջագոյն եպիսկոպոսն միայն ունէին, որսն ձեռնարկութիւնն ապահովապէս — ինչպէս պիտի տեսնենք — Հայ մարապայտութեան յանձնուած էր։ Ապա երբ Անտիոքի պատրիարքութեան գլուխն անցաւ Պետրոս Թոմով, այն է ընդ մէջ ամաց 471—488, Վրաց յատուկ մարապորիտութիւն արուեցաւ, այնպէս որ նաճանքը եղաւ։ Ը դարուն թեոփոխական պատրիարքի որով Վրաց եկեղեցւոյն եղաւ ինքնորէն եւ անուամբ միայն Անտիոքի տակ»։

Եամնայնի չեմ կրնար համամիտ ըլլալ գնաւն Բոլանդակին. յատկապէս այն կէտին մէջ թէ մինչեւ ցղեթարոս Փուղղոն, ուրեմն մինչեւ Ե դարու վերջին քառարկն միայն՝ Հայ կաթողիկոսն կը ձեռնադրուէին եւ այն լոկ Եպիսկոպոս Իւր՝ Տիգր. առ այս մի միայն Հայ պատմագիրներն եւ, եւ այն, ինչպէս կը տեսնուի, յետիւղարեանց որոնք եթէ ոչ բնաւ, գոնէ շատ զոյգի հեղինակութիւն կրնան նկատուիլ այս խոգրոյ մէջ. Գննենք ընդ Հայս ճանապարհով այս հարցը։

† Bovergius, Synodicon seu Pandectae Canonum, t. I. p. 89.

« Hist. p. 192. n. 2.

« Հրո. Ֆիկի, Վարդապետ 1902, էջ 5. Հոյ Թարգմ., ուր Գնաւագրէ եւ առաջին, որ սեպ է յոսնաբեմն անկաւոր ժամանակ է — Գեաթ է դիտել որ ըստ Ցարեգրաց Վրաց կաթողիկոսութիւնն հիմնուեցաւ Վաթիանք Գուրգաւորն որով, որ առաջարկելով լեւել կայսր եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին այսպիսի խոգրի մը, անոնց միջոցով թեամբ ընդունեցաւ. Անտիոքէն առաջին կաթողիկոսն Գեաթ (Hist. I. p. 191—2. Intr. XLIV—V).

« ԱՅԻ, էջ 29:

« Եպ. Կիւրապոյ, հրո. Ֆիկի. Տիգ. 1902, էջ 16:

« G. Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, Ed. H. Gelzer. Lipsiae 1890.

« Hist. I, p. 118. n. 3.

« Assemani, Bibl. Orient. t. II. p. 460.

« Ա. Բրոսնի, Hist. I. p. 194. n.

« Acad. de St. Pétersb. Bulletin hist. phil. t. I. p. 312—3.

« Հմմտ. Hist. I. p. 229—30, 235—36.

« Acta SS. t. XII. Oct. p. 644.

պատուով կաթողիկոս։ Այսպիսի անորոշութեան մէջ կրնային Վիքը դիմել Հայոց կաթ.ին եւ խնայել ձեռնադրութիւն։ Կեսարիք (կամ Անտիոքայ) եկեղեցին կրնա՞ր Տաղաթովի առար։ Ի Տաղիէ ոչ։ Եւ ըստ մեզ Կեսարիոյ Հայրապետն նովին գարծով իսկ որ աղբեկեց Թուական եպ. ձեռնադրել, վերապահեց իրեն նաեւ Վրաց կաթողիկոսն ձեռնադրելու իշխանութիւնը։ (Համառ. այս Բուզ. Ե. իթ. 190—191. «Կացոյց թագաւորն Պապ զԵստիկ եպ... եւ Տրաման ունել զան զանեղ Տայրապետացն... Բայց ըստ եպիսկոպոսական Կեսարա» թէ սպանին զմեծ Տայրապետն Կեսարն, եւ փոխանակ նորա տեղի նորան զոր կապուցին զԵստիկ՝ առանց նորա հրամանի ելելու... Եւ եղև ժողով եպիսկոպոսացն որն Տայրապետն Տանգին Կեսարա... եւ լուծին Կիւստանութիւնն կաթողիկոսութեանն, զի որ լեցին Տայրապետ Հայոց... մի իշխեսցէ ձեռնադրել զեղեկոյն Հայոց, որպէս սովորութիւն էր ի բնէ։ Եւ այնմ հետէ՝ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց զեղեկոյն ձեռնադրել։ այլ որ լինին եղեկոյն... Ելին այն ի զուրմ Կեսարացոյ, եւ աղբ լինին եղեկոյն...)

— Այս աղբեկքն «Հայոց սահմանաց» եպիսկոպոսաց համար կ'արժէր, ինչպէս յայնապէս երբ չեղան փառաքան։ Դ գարա վերջին (յամբ 390) Հայապետն իրկին բաժանման — մէկ մասն Եւսեպոս եւ միւսն Պարթից ձեռքն եղած առնել ի Տարիէ փոխեցաւ։ Նոյն իսկ Հայոց Հայրապետին գրութիւնն, երբ գիրութեամբ Պարթից սահմանէն ի Կեսարիա անցնիլն անկարելի ըլլալով՝ ի Տարիէ տրուեցաւ Հայոց իշխանութիւն, Պարթից սահմանի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու։ Բայց թէ այսու նաեւ Տրաման տրուեցաւ Վրաց միւսանգամ Հայոց կաթողիկոսն առնելու ձեռնադրութիւն, ըստ յառաջուան սովորութեան, գաղափարն ի հաստատելու, քանի որ արաբները հակառակը կը վկայեն եւ տոհմայինը ոչ ինչ բացայայտ կ'ընեն։

Առաջնապետն Սիմոն Վեբեր ծանրութեամբ կրնալով Հայոց եւ Վրաց մասնաւորաց վկայութիւնքն այսպիսի եղբակցութեան կը յանդէ։ «Վրական վկայութեանց վրայ հիմնուած կարծիքն թէ՛ զհաստատման ընտրութեան կրնալ կրնալ իշխանութեան կրնալ կրնալ, իսկ ինչ եկաւ առաջին եպիսկոպոս տաղաթով, չի կրնար Լուսաւորիլ եւ իւր գործոց պատմութեան հիմանը հերքուիլ»։ Այս մեք՝ ցայժմ առանձին վկայութեամբ կարելի է ճշմարիտ առնուլ, բայց ոչ խիստ առմամբ։

Թ. Բաղասանին խօսքերն թէ Պետրոս Թափիլի ժամանակ (ե գարա Բ Կիսան) «աղաք եւ ինքնապետ» հրապարակուեցաւ Վրաստան, ինչպիսին կը դժուարացնեն։ Ո՛չ Հայք գիտեն այսպիսի բան

մը եւ ոչ Վիքը։ Բոլորն ի մէջ կը բերէ Բաղասանին այսպիսի նախադասութիւն մը՝ «Եւսեպոսիանոս քանի մը եկեղեցի ինքնապետն սահմանեց, ի միջնայոց նաեւ Վրացը»։ որ ապա յոյն բնագրի թիւրիմացութենէ ծագած է։ Բայց նման գաղափար մը կը գտնուի Վրաց Թարգմարոց եւ Հայ Զուանչերի (սակէ նաեւ Մխ. Անեցւոյ) քով։ Եւսեպ 549 Վրաց ինքնապետ Տրաման Եւսեպիանոսն որ իրենց կաթողիկոսներն ընտրուին Վրացիներն, փոխանակ Եւսեպիանոսն զալու, այս թագաւորն իւր կըրնով կըրնած թղթով մը սահմանեց որ այս երկրին կաթողիկոսներն ըլլան Վրացի եւ եկեղեցական բոլոր գաղափարութեանց մէջ առաջնութիւնն ունենան։ Կամ ըստ Զուանչերի, Եւսեպ 24մարտ «Կաթողիկոս կաթողիկոս» առանց Անտարա (Անտիոքա) զՍարա, զի այնմ հետէ ինքեանք իսկ Վիքը զնէին կաթողիկոս յաղգն նորաբարացն, քանի զինի Սարայ՝ նստաւ Եւսեպի, (Զուանչեր, 95)։ Այս կը պատահի ըստ Միթիթարայ Այրիվանեցւոյ՝ «Եւսեպ 50 Հայոց թագաւորն (որ է 601 Թ. Բ.), Սարայ նստի կաթ. ի Վրա, առանց պարտադրել Անտիոքայ» (Լաւր. Պատմ. 64)։ Այրիվանեցւոյ նշանակած թագաւորն սակայն չի կրնար վրաստանի համարուիլ, վրաստան չի այդ ժամանակամիջոցին պիտի տեսնէր Վրաց Կաթողիկոսի վրայ զինի բռնութիւն։ Հաւանականաբար միւս սամբ Միթիթարէն օգտուելով կը գրէ կառույն։ «Եւսեպ 556 Թագաւորն կաթողիկոսն Անտիոքայ պարտադրութիւնէն ելաւ, սակայն 601ին Սարայ կաթ.ին ժամանակ հաղիւ Վրաց նահանգին տնայնութիւնն առնեցաւ»։ Մեծանուն յոգուածագրին այս աղբին շատ նշանակալից կրնան ըլլալ մեր ինչպիսին համար, ի՞նչ է գործածած աղբին — զոր չի նշանակեր հոս մասնաւորապէս — վաւերականութեան գոյն ունի, որ ըստ մեզ տարակուսական է։ Վիքը չեն գիտեր Թագաւորն առնուլ կաթողիկոս յամբ 556, երբ կայ համանուն անձ թագաւորական զահի վրայ։ Վրաց տարեգրոց մէջ կը կարգանք (անդ)։ «2րմայ առնելով նոյն թագաւորն (Թագաւորն) անոր տեղ կարգեց Ե կաթողիկոս զՍարա։ Ասկէ ետքը փոխանակ կաթողիկոսներն Եւսեպիանոսն զալու, այս տիտղոսն կը տրուէր ազնուատեցմ Վրացոց»։ Սարայէն վերջը փոխանակ կարգեց նոյն աղբին զեւսեպիանոս։ Հետեւաբար ամենայն հաւանականութեամբ շիտաթութիւն մը տեղի ունեցած պէտք ենք ենթադրել։ Այս ամէնը սակայն գաղափարութիւն չեն պատճառել մեզ եւ չեն հակառակի Հայ պատմագրաց աւանդութեան։

Բուն ծանրակշիռ կէտն հետագայ գեղջս է։ Չ գարա վերջին տարիները, այն է 598ին, յանկարծական կերպով ի մէջ կ'ելլէ Կիւրիանի ինչպիսին, առանց նոյնպէս կամ ներուրաք տեղեկուած

1. Պետրոս Կաթողիկոս Kirehenlexikon, VI, 562. Lübeck, Reichseinteilung und kirchliche Hierarchie des Orients, Münster, 1901, p. 101, 134 ff. Զուանչեր 95.
2. Die kath. Kirche, p. 198—9. Համառ. Ե. Բ. 195—98. Իսկ Palmieri (Oriens Christianus, տպ. p. 50) ընդ հակառակն աներկբայ կը համարէ Վրաց եկեղեցին Հայ եկեղեցւոյ աղբեղութեան եւ իրաւասութեան ներքեւ գտնուելու անգամին Դ. գարէն։

1. Hist. I. p. 202 n. 8.
2. Lagarde. Matagne, A. SS. p. 644.
3. L'orient. Hist. I. 202, n. 6.
4. Et qu'il eussent la supériorité sur tous les dignitaires du clergé des églises.
5. Kirehenlexikon. VI, 562.
6. Համառ. Brosset I. p. 202. Թագաւորն Զ 542—557։

իւնն։ Եւ հոս իոյ է բոլոր դժուարութեանց հանգչոյցը։ Ըստ Ռեխտանիսի Վրաց կաթողիկոսն մեռանելով՝ յաշխարհին համար Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին դիմեցին։ Չ'ըստ պատմագիրս թէ եղաւ այդ ըստ սովորութեան կամ ըստ իրաւատւութեան օրինաց։ Մովսէս, ինչպէս կը գրէ ինքն առ կիրիւն, կը կացոյցանէ «առաջնորդ Վրաց աշխարհին» իւր անէն՝ բոլոր ազգաւ Վրացի մէկն — զկիրիւն «ըստ կաման նորա» (Հմմտ. Ռեխտ. Բ. 11)։ Այս է մեր բովանդակ գիտցածն ընտրութեան հանգամանաց մասին։ Բայց սակէ կարելի է հետեւցընել սովորութեան մը։ Ըստ մեզ գոնէ փոքր մի ժամանակ այսպէս կատարուած վայել է մտածել։ Ահա թէ ինչոն։

Ազգաբազմապատ 508ի ժողովոյն մէջ ամառապետեանցաւ Հայոց, (Գարբիւրի կաթ. ի ներկայութեամբ) եւ Աղուանիցի մէջ հաստատուիւն։ Այս միութեամբ երեք ազգաց հոգեւոր պետերը տարաբարեցին Չեմոնի շնորհալուին եւ Անաստասայ թղթոյն եւ այսաւ մեծեցիին եւ նոյնպէս լուծութեամբ Բաղիւնգոնի ժողովն։ Յարջափ որ կենդանի էր Անաստաս, այդ երեք ազգերն մի էին նաեւ Հռոմոնց հետ, հետեւեալ որ նաեւ Անիոնայ աթոռոյն հետ։ Բայց երբ Անաստասայ մահուամբ (518) Յուստինիոս Գ. այլ Բարբաբաբան կայսերական զաւճն եւ կրօնական խնդիրը այլ զոյն զգեցան, բնական էր որ նախկին միութիւնն խզէր։ Եւ արգելաբար ալ խզեցաւ։ Ինչպէս Հայոց նոյնպէս Վրաց եւ Աղուանից կողմանէ։ Չայս քաղ կապաղցոյցանէն Բաղիւնգոնական եւ Հակաբաղիւնգոնական (յառաջապէս ընդ մէջ Հայոց եւ Յունաց) խնդիրները։ Այս դէպքն, զոր կը լռեն Վիրք, չսխառագողով անգամ դիտարկել կաթողիկոս եւ ապա զկիրիւն, այնպիսի պատերազման յիշատակարաններով պահպանուած է, որ կարելի չէ ուրանալ։ Գարբիւրի կաթողիկոսն յաւաքեալան չէր կրնար ապրիլ, այդ ժողովն վերջէ շատ շատ ապրած պիտի ըլլայ 20—50 տարի. եւ յամենայն դէպ 540ին վարձանան։ Ո՛վ պիտի ըլլար յաշխարհ եւ որմնէն ձեռնադրութեամբը։ Ի հարկէ Անիոնայ պատերազմէն չէ. վասն զի շատոնց խզուած էր այդ Հայրապետութեան հետ կրօնի միութիւնն եւ գաղափարական պիտի ըլլար ժողովրդական աշխարհաշինքը։ 539ին Անիոն յարձակմամբ դրամուեցաւ խաղով Ա. են, որ եւ գրեթէ քաղցեց եւ աւերակ ձգեց քաղաքն մինչ բնակիչները հետք ի գերութիւն խաղացնելով ի Պարսաւ Թէեւ քիչ վերջ Երեւն կրկին առին Պարսից ձեռքէն։ Ի նկատի աւանելու ներ միւս կողմանէ նաեւ Յունաց եւ Պարսից քաղաքական հանգամանքները, երբ երկուստեք հապտեղ մարտ կը մղուէն, Վիրք տախտակուած էին կամ Աղուաններէն առնել ձեռքէն։ Գրութիւնն եւ կամ Հայոցմէ։ Ի հարկէ բարձրագոյն մետարազմութիւնն Հայոցն էր. եւ ըստ

հնագոյն սովորութեան դարձեալ եկան Հայոց կաթողիկոսին դուռը եւ ընդունեցան իրենց կաթողիկոս։ 508—598 յետ Գարբիւրի մահուան՝ ապահովութեամբ կրնանք 2—3 կաթ. փնտռել Մծխեթայի աթոռոյն վրայ մինչեւ կիրիւնի ընտրութիւն։ Այսպէսով կարելի կ'ըլլայ Վրաց տառերգոյն այն խոյրերն թէ առ Փարսմանա Յուստինիանոսի հրովարտական Անիոնքէն անկախ հրատարակուեցան Վրաց կաթողիկոսը, իմանալ ճիշդ իմաստով։ Առ կիրիւնի բաժնուեցան յայտնապէս Հայոցմէ։

Եթէ Անիոնքէն կը խորշին Վիրք՝ Բաղիւնգոնի ըլլալուն համար, իրենք ալ ապա Բաղիւնգոնի ըլլալով բնական ճամբով պիտի մտնէայն միւսանգամ։ Եունաց Բիւզանդականաց՝ այժմ խորշելով Հայոցմէ։ Այլ եւս չէին կրնար Վիրք Անիոնք դիմել տեղւոյն քաղաքայեւ եւ Հայրապետին Միարնեայ ըլլալուն պատճառաւ, խոհեմութիւնն էր անկար կամ Բիւզանդիոնի հպատակ լինալ։ Թէ որն լուսաւոյն համարուեցաւ, յաշխարհաբար պատմութիւնն կը վկայէ արդէն։ — Այս մեկնութիւնն որչափ ալ յեցած է երթագրութեան վրայ, այսու հանգեալ այժմեան աղբիւրներով հասանականաղոյնը կը համարենք։

Հաս ուրիշ մէկ դժուարութիւն կը ծագէ, զոր առիթ ունեցանք արդէն նշանակելու։ Դժուարութիւնն Վրաց Յարեբարց կողմանէ է, որնք այս ժամանակներս Վրաց կաթողիկոսութեան աթոռն էր հանին այլ եւ այլ անուամբ կաթողիկոսներ անուանց յիշատակելու գտարկել։ Տառ կը դնենք այդ կաթողիկոսաց ցանկն ըստ Յարեբարցի։

- | | |
|---------------|---------------------------|
| 1. Պետրոս | † առ Դաւիթ արքայի 499—514 |
| 2. Ստեփան | առ Դաւիթ արքայի 499—514 |
| 3. Թառ. փեղաք | առ Փարսմանա Ե. 528—542 |
| 4. Չիրմաք | առ Փարսմանա Ե. 528—542 |
| 5. Սարա | առ Փարսմանա Զ. 542—557 |
| 6. Եւստիա | առ Փարսմանա Զ. 542—557 |
| 7. Մակար | առ Բաբարա Գ. 557—570 |
| 8. Սիմէոն | առ Գուսարմա 575—600 |
| 9. Ստեփան | առ Գուսարմա 575—600 |
| 10. Ստեփան | առ Գուսարմա 575—600 |

Բայց ինչպէս թագաւորաց ժամանակն վերական է եւ հակառակ ժամանակագրութեան (առոր վրայ ապա), նոյնպէս յայտնի կը տեսնուի կաթողիկոսացն ալ։

Բրոսէ այս ամսագրութիւնը նկատելով ուրիշ մեկնութիւն մը տալ կը փորձէ, զոր H. Matagne (A. SS. 645) հետ անհիշմն կը համարիմ, Բրոսէն՝ կը կարծէ թէ Հայ մասնագրաց քով յիշուած Վրաց «կաթողիկոսը», այսպէս Գարբիւրի, կիրիւն Գայ եպիսկոպոսներն են իրեն առաջնորդ

¹ Brosset I, p. 201—221.

² Hist. I. 194. Addit. et éolers 107 n. 3 Իւյ Deux hist. p. 24 n. 5 քիչ մը մեղմացուած է տառերով։

³ Այս երկու կաթողիկոսներն զատ կը յիշուին Հայ մասնագրաց քով. 1. Գրեբորիոս (Բուզ. 10 եւն.), 2. Փառնէ «եպիսկոպոս Վրացի, որ կ'ուղեցին (360) Ս. Ներսիսի ի Վեարձա (Սփրքը, Զ. 26)։ 3. Ստեփան «գլխի եպիսկոպոսացն Վրաց (Վկայարարութիւն Ս. Եղ. 1 շննկան, Սփրքը, Թ. 44)։

¹ Գրեթէ թղթոյն, էջ 177, 182։

² Գուսարմայն ժողովոյն հարց մին Մերքուպուհ Եպիսկոպոսն կենդանի էր դեռ. յամի 558 (Գ. Թղթոյն, էջ 70—78)։

³ Վրաց քաղաքական հանգամանաց վրայ ապա։

վրաստանահայկ Հայոց վրայ: Ասոր կը հակառակին Գրիգ Թղթոյի էջերն, ուր բազմիցս կը շեշտուին այսպիսի նախագաւառութիւններ «որ կաթողիկոսք անուանին», «կաթողիկոս վրացս, եւն, եւ արքայաւայ այն պարագան որ Արարհամ բոլոր վրացիներն նշովցն: Չայս նկատելով նոյն Բրտեհն կը գրէ այլաւ: «Սակից կ'երեւայ Թէ Կիւրիոնի բաղնիքայ պատմութեան մէջ ոչ Թէ վրաստանի Հայոց պարզ առաջնորդի մը վրայ է խնդիրն, այլ ինքեին վրացս Բայց այդ ժամանակները վերջ իրենց յառաւի կաթողիկոսն ունին, ինչպէս Տարեգրքերէ կը տեսնուի, հետեւաբար Կիւրիոն կամ լոկ Հայ եպիսկոպոս եր կամ վրաստանի այն մասին, որ իւր իրաւասութեան տակն էր, Սեղ զարմանայի են Բրտեհն պէս վրաց Տարեգրքոց հոլութեան քաջ ծանօթ անձի մը այս խօսքերը: «Կա այդ Տարեգրքոց ծանօթութեանց մէջ քանիցս շեշտած է հակաժամանակագրական լալը, այժմ էր զժողովարի լոկուսիկ նշոյց այս դէպքին մէջ: Տարեգրքը ան հասարակ — Ի գարուց վրաստանի եկեղ. հանգամանայ վրայ կը լսեն, անգամ չեն յիշեր Թէ ինկած են երբեմն միտքնայ աղանդոյն մէջ, որուն ճշմարտութիւնն ասոյսն հաղի Թէ կ'արդէն ժխտել: «Վերջ, կը գրէ Հ. Գուսնէն, իրենց եկեղեցւոյն երբեմն Հայոցմէ կախում ունենալն ժխտելու, եւ այսու նաեւ միտքնայ աղանդոյն մէջ կործանած ըլլալին Եկեղ. Պատմութեան անհնաւորներու համար, այս կաթողիկոսն մոռացութեան մասնած են եւ զրուցաց ամբողջ շղթայ մը հիւսած: «Եստի չէ, կը հարցնէ Իրաւաւոր Matagne, որ վրաց Տարեգրքը վրասթանգի Թաղաւորութեան մինչեւ Արարացաց արշաւանքն շատ ամուլ է (A. SS. 645): Բայց Թաղաւորաց պատմութիւնը փոքր գծերով կը բովանդակուին եւ կաթողիկոսաց նկատմամբ շատ անգամ կը նշանակէ Բրտեհն, Թէ ուրիշ յիշատակարաններէ նաեւ վրաց շատ բան ծանօթ է, որոնք ասպակած Տարեգրքոց մէջ իրենց տեղն չունին: Այդ յիշատակարաններու մէջ պէտք է փնտռել զԿիւրիոնն եւ որ ի կարգին: Ուխտանէն Ժ. Գարուն վրաց

ցերեկ քրքի մէջ գտած է Մովսիսի Բ. Հայոց կաթ. ի առ Կիւրիոնն եւ Կիւրիոնի առ Մովսիսն Թղթերը: Այդ գարէն ունինք այսօր վրաց հմուտ եկեղեցականի մը — Արսէն կաթողիկոսի մէկ գրութիւնն, ուր արդեամբք ալ կը գտնենք Կիւրիոնի անունն: Արսէն կը խոստանք այդ գրութեան մէջ զՀայերը Թէ ինչու այնպէս Թշնամութեամբ են Կիւրիոնի անուն հետ, որ Ս. Գրիգորի հաւատքն կը քարոզէր, զոր առ Եւսեմատանէն բերաւ ի Հայս եւ ի վերս: Այս խօսքերէն կը տեսնուի քաջ Թէ Արսէն ծանօթ էր Կիւրիոնի Թղթոց:

Վրաց Տարեգրքոց շափաղանց լուսթիւնն Հայոց յարարութեամբ զգալի է, եւ որ ծագած է այդ քրքոց հեղինակին անընդապ հակառակութենէն առ Հայս: Այդ հակառակութիւնն ի վաղուց հետէ լարուած էր Հայոց հետ. կը կարծենք նոյն իսկ Ի. Գարուն, Մովսիս Եւսեմատայ եղբ. որ ազգու հայ էր, իւր Թղթոց մէջ մոլեւանդ ատող մ'է զՎրացիները. Ժ. Գարուն մտածնադիր Ուխտանէսը շափ չունի յայնմ վրացիք ալ փոխարէն քիչ նախանձորդ չէին: Տարեգրքոց մէջ՝ կը կարգաւք նոյն իսկ այսպիսի խօսքեր. «Դուք, Հայեր, եօթնիցս անիծեալներ, պիտի փորձէք առնուլ զայն, զոր շունն անգամ եթէ տեսներ պիտի վախճար ատանէն: Այսպիսի ատելութեամբ ատգորուն հեղեմակէ մը կարելի է սպասել էջեր, յորս վրաց կաթողիկոսն Հայոց կաթողիկոսէն կախում ունենար որ եւ իցէ կերպով, եւ կամ հաւատոյ միութիւն հաստատուած ըլլալը պատմուէր: Ի հարկէ ոչ: Եւ ահա այս իսկ է պատմանն, որ շատ տեղեր — ուր հարկ էր Հայոց անունն փնտռել, կը գտնենք Անտիքի կամ Եւսեմաց անունը:

4. Ն. ԱԿԻՍՏԱՆ



Հ Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ԳՐԵՐՆԵԼ ԱՅՈՒԹԱՅԻ ԿՆԻՔԸ

Շանթ Ե «Հանդիսի» ընթերցողաց Աշուհայի կնիքն արձանագրութեամբն Ασίουσας πειταξής Ιβήρων Καρχηδωνι, Աւարին եւ վերջին բառերն վրիպական նկատուած էր գիտնոցմէ, եւ հիմ անունելով «րգեալն վրաց, բառերն,

յիշուի ուրիշ Սամուէլ մը, զոր Տարեգրքը կը յիշէ 490—514-ի մէջը. իսկ Ս. Զուշկանն վկայութիւն կը պատմեն կատարած Մակար կաթողիկոսի եւ Բակուր Գ. արքայի (557—570) օրով (Hist. I, p. 214) միջոցաւ Ս. Զուշկանի փոխեցաւ յաստեաց ամենայն հաւանականութեամբ վազգէնի մահ՝ ընէ (482) ոչ շատ յառաջ, իբր յամի 480, որով եօթնամայ չարարանաց տարիներն կ'ամփոփուի 470—480: Բրտեհ կը նշանակէ մահ՝ 458-ի, որ շատ կանուի է:

1. Θ. Χρονιάς, Χρονική, I, էջ 319: հմտ. H. Mappus, Kresponis Ιστορία, էջ 154: 2. Brosset, Hist. I, 459:

1. Deux hist. 24, n. 5.

2. Ուրիշ առթիւ մը այսպէս կ'ամփոփէ Բրտեհ իւր կարիքն (Analyse critique de la Bceobasas necropolis de Vardan, S. Petersb. 1862, p. 18). Կիւրիոն վրաստանի Հայոց եկեղ. առաջնորդը, քաղկէդէնի քաղաքէ ընդգրկուլը համար իւր հոգին Գնեպոյն խաչ աւերով վրացս, Գնեպ իրն հոգ Գնեպ: Ասոց բառնուին կերպապէս հրատարակուի եղաւ Արարհամ կաթողիկոսն՝ 598-ի ի Գուին գոմարուած ժողովով. եւ անկէ ի վեր կատարուեցաւ ան յետակոյնի իրաւութիւն մը, իբրտեհ չեմ տարակուսիր, կ'ընէ այժմ, գործողութեան իրականութեան եւ Ուխտանիքի ճշմարտախոսութեան վրայ, կը զորմամբ միայն վրաց Տարեգրքոց լուսթիւնն, ինչպէս Գ. Կարապետ Թաղաւորին Հայոց պատմագրաց քով չիշատակուելուն վրայ:

3. հմտ. Deux hist. t. II, p. XI

4. Theol. Revue, 1906, p. 8.

5. Hist. I, p. 354 n. 8.

6. Այսպէս վրացերէն յիշատակարանէ մը (վկայարանութիւն Ս. Եւսեմատեանի) կը տեղեկանաք Թէ 541—5 վրաց կաթողիկոսն էր Սամուէլ (Berliner Sitzungsberichte 1901, p. 878, 892, 894 էւսն, մինչ ըստ Տարեգրքոց Սաւա եւր Նոյնպէս Ս. Զուշկանի ժամանակ կը